

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184332

UNIVERSAL
LIBRARY

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३

श्रीपुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम्
विद्वद्भिः संशोधितम् ।

एतच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः
' गंगाधर बापुराव काळे '

जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' ।

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७४

ख्रिस्ताब्दाः (दि. १६-८-१९५२) ।

पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्व सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

ॐ नमः परमात्मने ।

इदं श्लोकसर्वं पुरुषरूपमल्पमल्पमाहात्म्यम् । कियदस्य माहात्म्यमिति ज्ञानैव
 कथयति यत्पुरुषः परमात्मैवास्मिन्तूके शोभनतयोकः । किञ्च मात्रिणार्याणां
 वैदिकमन्त्रानुत्तारिणां शिवेभरजामवपदार्थसंबन्धेन किं मतं, सर्गस्थाननिरोध-
 कल्पनाऽपि कीदृशी, गुणकर्मविभागशो वर्णाश्रमव्यवस्था च कथं, को नु
 स्वर्वाश्रमराधनात्मको मुख्यो यज्ञः, किञ्च दृष्टादृष्टं ज्ञाताज्ञातं व्यकाव्यकं
 यदिदं सर्वं तदिकमस्ति तर्हि परमात्मापरपर्यायो मायाकल्पितपञ्चविधभेदोऽपि
 वस्तुतो निरस्वास्त्रिद्वैतप्रपञ्चः समष्टिस्पष्ट्यात्मको विराडाख्यः परमपुरुष एवे-
 तीदृशो महान्राजान्तः सूत्रप्रायेणापि सरलान्वयतुबोधपदविन्यासेन तूक्तेना-
 नेन प्रकाशतामापन्न इत्याबालमावृद्धं न त कश्चिद्विद्यते यो नेदं पठति नाधीते
 न च संविन्तवत्यपीत्येवमवर्णनीयमाहात्म्यमिदमिति तु स्फुटमेव । अस्वोपरि
 बह्व्यो व्याख्याः पण्डितैर्विहितस्ताः सर्वा अपि प्रकाशनीया इति प्रथमं मनी-
 षाऽऽसीत् । परं तु स्थलकालानवकाशवशादेकस्यै जगत्प्रसिद्धस्य भीमतः
 सायणाचार्यस्यैव भाष्यं संप्रति प्रकाश्यते । तथाऽप्यवशिष्टभाष्यव्याख्यानादिकं
 प्रसङ्गतः शीघ्रमेव प्रसिद्धिं प्रापयिष्यते ।

भीमत्सायणाचार्यस्योतिवृत्तं तु रुद्राध्यायप्रस्तावनासमये वर्णितमेवेति पिष्टपे-
 षणदोषापादनमिषा नान्नोपवर्णयितुमुचितम् । तच्च तत्रैव ब्रह्मव्यमित्यभ्यर्थना ।
 अस्य भाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि बहुपलन्धानि तानि यथा—

क. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिर्महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतै-
 र्दत्तम् ।

ख. संज्ञितं—बटोदरनिवासिभीमत्कृष्णराय भीमाशंकर पटवर्धन इत्येतैः
 प्रेषितम् । संबत् १९०६ रौद्रनामसंवत्सरे शके १७७१
 सौम्यनामसंवत्सरे उदगवने हेमन्तर्तौ मार्गशीर्षशुक्लपक्षे
 चतुर्थ्यामिन्दुवात्सरे इदं पुस्तकं लिखितम् ।

ग. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, भावु महाराज इत्येतैर्दत्तम् ।

घ. क. संज्ञिते—श्रीमद्भिः, किचे साहेब इत्येतैः प्रेषिते ।

अ. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, रावसाहेब विञ्चुरकर इत्येतैः प्रेषितम् ।
इत्येभिर्महाशयैः सुजनैरस्मिन्कर्मण्यदादर्शपुस्तकसाहाय्यवितरणेन बहुप्रकृतमि-
त्यवश्यं कथनीयम् ।

एतानि पुस्तकान्याकलय्य प्रकृतभाष्यशोधनादिकं यथापति कृतम् । यदत्र
स्खलितं तत्क्षन्तव्यं दयालुभिर्विद्वद्भिरिति सविनयमभ्यर्थयते—

दामले इत्युपनामधेयः केशवशास्त्री ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ पुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतः ।

सहस्रशीर्षेतिषोडशर्षं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः “पुरुषोन्न परं किञ्चित्” इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुकान्तम्—सहस्र-शीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुवन्तं त्विति । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ।

हरिः ॐ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् । सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वपाणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्र-शीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्व-पाणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्ष-त्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्टय दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्याव-स्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नैनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च ।
भव्यम् । उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अग्नेन ।
अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं तत्पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं
भविष्यज्जगत्तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि
विराट्पुरुषस्यावयवास्तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उ-
तापि च, अमृतत्वस्यै देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादग्नेन प्रा-
णिनामग्नेन भोग्येन निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थां विक्रम्य परि-
दृश्यमानां जगदवस्थां प्रामोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्था-
स्वीकाराग्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया ।

एतावान्स्व महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्व विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिऽपात् । अस्य । अमृतम् ।
दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषोऽवो
महिम्नोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी क्रियते—अस्य पुरु-
षस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः ।
अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपादस्वरूपममृतं विनाशरहितं सादिवि द्योतनात्मके
स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्ना-
तस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथाऽपि जग-
दिदं ब्रह्मस्वरूपपेक्षयाऽल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

१ क. °स्मिन्काले । २ ख. °स्य मोक्षस्या° । ३ क. ख. °भित्तभूतेना° । ग. °मिसी-
भूतेना° । ४ क. °याऽत्यल्प° ।

अथ चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा*भवत्पुनः ।

ततो विष्वङ्ब्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य ।
इह । अभवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् ।
साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पशरहितो बहुलस्वरूपः सोऽयमूर्ध्वं उदैत् ।
अस्मादज्ञानकार्यात्संसारान्निर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् ।
स्थितस्य तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहा-
राभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताऽ-
प्युक्तम्—

“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्व्यक्राम-
द्ब्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभि । अभिलक्ष्य साशनं भोजना-
दिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ।
तदुभयं यथा स्यात्तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

तस्माद्विराळं×जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।
सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो
इति । पुरः ॥ ५ ॥

* पादोऽस्येहाभवात्पुनरिति तैत्तिरीयपाठः । × तस्माद्विराडजायतेति तैत्तिरीयपाठः ।

विष्वङ् व्यक्रामादिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते—तस्मादिति । तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्माण्डदेहोऽजायतोत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यथेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्थोपरि तमेव देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायते सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा । स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाऽऽथर्वणिना उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—“ स वा एष भूतानीन्द्रियाणे विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ” इति । स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यतातिरिक्तोऽभूद्देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीवभावाद्दूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी ।

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्याऽऽसीदाज्यं त्रीण्य इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषां । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । वसन्तः । अस्य । आसति । आज्यम् । त्रीण्यः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूपत्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतान्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमासीदभूत् । तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं त्रीण्य इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

* अथ सप्तमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा *अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् ।

अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च ।

ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूषे वद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राऽऽह—अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवाकम्—तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन् इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राऽऽह—साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतमस्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभूतं पृषदाज्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वायव्यान्आरण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समुद्भूतम् । पृषत् ।

आज्यम् । पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् ।

ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभूतं संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादि भोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकांस्वाँलोकपसिद्धानारण्यान्पशूश्चक्र उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादप-

* तैत्तिरीयाणां सप्तास्याऽऽसन्परिषय इत्यादिः सप्तमो ग्रन्थः । आश्वलायनानां तु स पञ्चदशः । * अयेजन्तेति तैत्तिरीयपाठः ।

स्वथा ये च ग्राम्यो गवां दयस्तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वस्य
यजुर्ब्राह्मणे तपाम्नायते—“ वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः ।
अन्तरिक्षदेवतयाः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति ” इति ॥ ८ ॥

अथ नवमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे । छ-
न्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिर उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छ-
न्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरजायत ॥ ९ ॥

अथ दशमी ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावर्यः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गावः ।
ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावर्यः ॥ १० ॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादश्वा अजायन्तोत्पन्नाः । ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा
अश्वतराश्वोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा
तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञादजा अवयश्च जाताः ॥ १० ॥

अथैकादशी ।

यत्पुरुषं * व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किभस्य कौ बाहू÷ का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

* व्यदधुरिति तैत्तिरीयाः । + कावूरू पादावुच्येते इति तैत्तिरीयपाठः ।

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्प-
यन् । मुखम् । किम् । अस्य कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू
इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः
प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड् रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं
कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं
किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् । का ऊरू, कौ च पादा उच्येते । प्रथमं
सामान्यरूपः प्रश्नः, पश्चान्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।
कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् ।
शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्व-
जातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीन्मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रिय-
त्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः ।
तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्याबूत तद्रूपो वैश्यः संपन्न ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः ।
तथाऽस्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुखा-
दिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—“ स मुखतस्त्रिवृतं
निरमिमीत ” इत्यादौ विस्पष्टमाह्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वे-
नैव योजनीये ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।
मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजा-
यत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनु-
ष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह--प्रजा-
पतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मु-
खादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अव-
र्तत । पत्ऽभ्याम् भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् ।
अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतयोऽकल्पयन्स्तथाऽन्तरिक्षादीँलोकान्प्रजापतेर्ना-
भ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन्नुत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति--नाभ्याः
प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य
पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्रादिश उत्पन्नाः ॥ १४ ॥

* अथ पञ्चदशी ।

सप्तास्याऽऽसम्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

द्वा यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समुऽहयः ।
कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् ।
पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकरयाऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाऽऽम्नायते—“ न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षाऽस्यपहन्ति ” इति । तत एत आदित्यसाहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणोन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वा भिवदन्यदास्ते ॥ १ ॥

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभावं प्रकटयति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेण निष्पाद्य नामानि च देवोऽर्थं मनुष्योऽर्थं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिबदन्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्त एवं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि ध्यानेन सर्वदाऽनुभवाभीत्यर्थः । स पुरुषस्तमसः पार अज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्ररहितैर्भूदैरनुभावितुमशक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

धाता परस्ताद्यमेदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।

तमेवं विद्वानमृतं इह भवति । नान्यः पन्था अर्थनाय विद्यते ॥ २ ॥

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातृणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् ।

* वेदाहमेतमित्यादि विद्यत इत्यन्तमृगद्वयं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तेऽधिकं दृश्यते । अतस्तदत्र संगृहीतम् । एवमष्टादशर्चं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् ।

चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु व(ग्व)र्तेनः सर्वाः प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण जानञ्ज-
 क्र इन्द्रश्च तदनुग्रहार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात्तं विराट्पुरुषमेव-
 मुक्तप्रकारेण विद्वान्साक्षात्कुर्वन्निहास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति ।
 यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य तत्प्रत्यक्षरूपत्वा-
 भावादन्यमरणेनायमुपासको न म्रियते । अयन्मयामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था
 यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसह-
 स्रैरमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन ” इत्या-
 दिशास्त्रात् ॥ २ ॥

अथ षोडशी ।

यज्ञेन यज्ञभयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः + सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
 सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि ।
 प्रथमानि । आसन् । ते ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त ।
 यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्त्वात्र दर्शयति—देवाः प्रजापतिपाणरूपा यज्ञेन
 यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिभयजन्त पूजित-
 बन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि
 प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः ।
 अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके
 पूर्वं साध्याः पुरातना विराट्प्राप्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विरा-
 ट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नु-
 वन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चसूक्तभाष्यम् ।

+ सचन्ते इति तैत्तिरीयपाठः ।

१ स. °ता त्विष्टि° ।

अथ वैष्णवमन्त्राः ।

श्रीमत्सायणाचार्यपणीतभाष्योपेताः ।

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । तत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—“ महो इन्द्रो य ओजसाऽतो देवा अवन्तु न इत्येन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च ” इति । अतोयामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—“ अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ ” इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खण्डे सूत्रितम्—“ अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतेभिश्च ” इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—“ आपद्या(द्य)तो देवा अवन्तु न इति जपेत् ” इति ॥

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूते-
र्भतः पृथिव्या यस्माद्भूमदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मा-
त्पृथिवीपदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः
साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—“ विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकान-
नपजय्यमभ्यजयन् ” इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यु-
पादानम् । पृथिवीपदेशाद्भ्रमणं नाम भूर्लोकं वर्तमानानां पापनिवारणम् । अतः,
एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तासिलिति तसिलः “ एतदस्त्वतसोरित्यशादेशः । लित्स्वरे-
णाकारं उदात्तः । यतः, तसिलः “ प्राग्दिशो विभक्तिः ” इति विभक्तिसं-
ज्ञार्यां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्विञ्चेति नृपत्ययः । कित्वाच्च
गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य
समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगाच्च निघातः । सप्त । सुपां सुलु-
गिति भित्तो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिञ्चिति मनिन् । नित्स्वरः ॥१॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहळमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

संऽऊहळम् । अस्य । पांसुरे ॥ २ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषाऽनुवाक्या । उक्ता देवता इति खण्डे सू-
त्रितम्—“ इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् ” इति । गार्हप-
त्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽन्यैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति
खण्डे सूत्रितम्—“ भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।
आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळान्तेति खण्डे सू-
त्रितम्—इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यामिति । उपसत्सु वैष्ण-
वस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खण्डे सूत्रितम्—गयस्फानो अमीवहेदं विष्णु-
र्विचक्रम इति ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण
पादक्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे, स्वकीयं पादं
प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्तपादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
म्यगन्तभूतम् । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता—“ विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा
यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूहळ-
मस्य पांसुर आप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूहळमस्य
पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति पन्नाः शेरव इति
वा पंसनीया भवन्तीति वा ” इति । (* यदिदं किञ्चिद्भिभागेनावस्थितं त-
द्विक्रमते विष्णुरादित्यः । कथमित्यत आह—त्रेधा नि दधे पदं धत्ते पदम् ।
निधानैः पादैः । क्व, तत्र तावत्—पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः ।
पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः पूर्वोक्तनिरुक्तव्याख्यानरूपः । अयं च ऋग्वेदभाष्ये न
दृश्यते ।

विद्युदात्मना । दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम्—तम् अकृष्वन्वेषा भुवे कविवि ।
 तमारोहण उदयगिराबुधन्वदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्वर्दिनेऽन्तरिक्षे । नव-
 शिरस्यस्तंगिरावित्यौर्णवाभ आचार्य एवं मन्यते । तमूह्लमस्य पांसुरे । अ-
 स्मिन्नाप्यायन एतस्मिन्नन्तरिक्षे तदंभूतवृद्धिहेतौ यस्मध्वर्दिनं पदं विद्यु-
 दारूपं तत्तमूहमन्तर्हितं न नित्यं दृश्यते । तदुक्तम्—स्वपनमेतन्माध्वमिर्कं
 ऋषोतिरनित्यदर्शनमिति । अपि वोपमार्थे स्यात्तमूह्लमस्य पांसुञ्च इव पदं न
 दृश्यत इति । यथा पांसुञ्चपदेशे पदं न्यस्तमुखेपणत्तमनन्तरमेव पांसुधिराकीर्ण-
 त्वात् न दृश्यत एवमस्य मध्वमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधी-
 यते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मत्वर्थीयः । अथ पांसवः । कस्मात्ते
 हि पादैः सूर्यन्वे जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा पन्थाः शेरत इति पंसनीया ध्वंस-
 नीया ध्वंसनार्हास्ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दर्शकत्वात्) । वेधा । एधाञ्चेत्वे-
 धाष्पत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । तमूह्लम् , वह् पापणे । निष्ठेति कः । वधि-
 स्वपियजेत्यादिना संपसारणम् । ढत्वधत्वष्ट्वढत्वोपदीर्घत्वानि । “ गविरव-
 न्तरः ” इति गतेः मकृतिस्वरत्वम् । अस्व, इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः मत्व-
 यश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । “ नगपांसुपाण्डुम्यश्चेति वक्तव्यम् ” इति मत्वर्थीयो
 रः । मत्वयस्वरः ॥ २ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अ-
 दाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ३ ॥

उपसदि वैष्णवभागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्वे-
 षा । सूत्रितं च—त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि कृष्यत इति ।

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः ।
 अत एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण-
 ष्विहोत्रादीनि धारयन्पोषयन् । पदा । सुभा सुज्ञगित्यादिना विभक्तेर्दादेशः ।
 तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्रात उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तम् । गोपाः,

गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । इमेऋहलोर्षादिति ष्यत् । नञ्तमासः ।
अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । शतुश्च ल-
सार्वधातुकस्वरेण षिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्वा-
तान्वाग्निहोत्रादीनि पस्पशे तर्षो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठती-
त्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णो-
रिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन
वैत्तिरीया आमनन्ति । पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट्, द्विर्भावः ।
“ शर्पूर्वाः स्वयः ” इति प्रकारः शिष्यते तकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादिनि-
घातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्कम्प् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्थपः पित्त्वाद्नु-
दात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥ ४ ॥

विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।

सुरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥ ५ ॥

सुरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रपसिद्धं
पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवीव । आकाशे
यथाऽऽत्रवं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वै-
कान्येति दाप्रत्ययः । “ सर्वस्य तोऽन्यतरस्यां दि ” इति सर्वशब्दस्य सभावः
व्यत्ययेनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दिषि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । इवेन

विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नन्विषयस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्माणि कः । यस्य विभाषेतीदृमतिषेधः ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते “गतिरनन्तरः”
इति गतेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्थत्परमं पदम् ॥ ६ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्थत्परमंस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपय-
न्ति । कीदृशाः । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः । विप्रासः । आज्ञसेरसुक् । विपन्यवो विशेषेण
स्तोतारः । स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृ निद्राक्षये लिटः क्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजा-
ह्यसामिति नियमाच्चिवृत्तिः ॥ ६ ॥

इति वैष्णवमन्त्रभाष्यं समाप्तम् ।

